

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск IV

ОДЕСА
ОНУ
2017

УДК 94(100)“-04/17”(08)

L53

Рекомендовано до друку Вченою радою
історичного факультету
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 1 від 12 вересня 2017 р.

Рецензенти:

С. Б. Сорочан – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. М. Хмарський – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Науковий редактор

І. В. Немченко

Технічний редактор

О. М. Луговий

Libra : збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / під ред. І. В. Немченко. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – 190 с.
ISBN 978-617-689-235-9

Четвертий випуск збірки «Libra» вміщує результати наукових розшукув, проведених в межах наукової теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» (№ держреєстрації – 0113U002694). В ньому представлено статті, присвячені різноманітним аспектам інтелектуальної історії Європи, починаючи від доби античності та завершуючи XVII ст.

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-235-9

© Кафедра історії стародавнього світу
та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова

І. В. Немченко

**Політичні концепції Томаса Гоббса
під кутом зору феміністських дослідниць**

Фемінізм в наші часи – це далеко не тільки суспільний рух тих, хто виборює права жіноцтва. Це й своєрідний напрям наукових досліджень, в галузі політології та історії політичної думки зокрема. Як визначає Керол Пейтмен, політолог, одна з провідних представниць цього напрямку, феміністські студії в царині політичної теорії розпочалися у 70-х рр. ХХ ст.¹

Формування феміністської політичної теорії спонукало інтерес авторок до класичної європейської спадщини, як і до творів сучасних мислителів. Так народилась серія колективних видань, присвячених феміністській інтерпретації ідей Платона, Арістотеля, Августина, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Гегеля, Ніцше, Сартра, Хайдеггера тощо. У 2012 р. побачила світ і книга, присвячена Томасу Гоббсу, редагована Ненсі Хіршманн та Джоанн Райт².

Метою даної розвідки є критичний аналіз феміністських тлумачень політичної спадщини Томаса Гоббса, зокрема його концепцій природного стану людства та суспільного договору.

На перший погляд, Гоббс є останнім з ранньомодерних політичних авторів, хто міг би привернути увагу борців за права жіноцтва: гендерна проблематика мало наявна в його творчості. Втім Гоббс є присутнім вже в перших феміністських публікаціях з історії політичної думки. Йдеться про дослідження Терези Бреннан та згаданої вище Керол Пейтмен³. Особливий вплив на подальші студії феміністок мала її книга «The Sexual

---

¹ Hobbes, History, Politics, and Gender: A Conversation with Carol Pateman and Quentin Skinner. Conducted by Nancy J. Hirschmann and Joanne H. Wright // *Feminist Interpretation of Thomas Hobbes* by Nancy J. Hirschmann and Joanne H. Wright. – Pennsylvania State University, 2012.

² Op.cit.

³ Brennan T., Pateman C. 'Mere Auxiliaries to the Commonwealth': Women and the Origins of Liberalism'. 1979. Pateman C. *The Sexual Contract*. – 1988.

Contract» (авторка принципово уникала слова «гендер»), де Гоббсу і його концепції суспільного договору приділено чимало уваги поряд з Дж. Локком, С. Пуфендорфом та ін. Можна сказати, що згадане вище видання за змістом перебуває у гармонії з присвяченою Гоббсу книгою із серії «Феміністська інтерпретація...». Йдеться про ту її частину, переважну за обсягом, яку складають доробки феміністок, бо у книзі взяли участь і «гості» – два провідні спеціалісти з історії політичної думки раннього модерного часу Квентін Скіннер та Гордон Шокет.

Кв. Скіннер, один з «батьків» контекстуалізму у вивченні західноєвропейської політичної думки раннього модерного часу, виступає як учасник діалогу з К. Пейтмен, яка висловлює принципи феміністського підходу до політичної думки взагалі та Т. Гоббса зокрема. Формат діалогу надає Пейтмен можливість зробити це вкрай відверто: «Я не вважаю себе істориком політичної думки, таким як Квентін (Скіннер – І.Н). Я не маю його ерудиції щодо теоретиків, їх часу, контексту тощо. Я ніколи не відвідувала архівів... Але мій головний інтерес є і завжди був зосереджений на сучасних проблемах»⁴. Саме кризь призму сучасних проблем, що турбують феміністок, розглядається спадщина видатних політичних мислителів минулого. Кв. Скіннер зі свого боку зазначає, що фемінізм стимулював увагу науковців до гендерної проблематики⁵.

Політична система Т. Гоббса (1588–1679) в деяких аспектах виявилась сприятливою для феміністських прагнень. Йдеться, по-перше, про концепцію природного стану людства, у якому воно перебуває у додержавний період або якщо державний суверенітет з якихось причин переривається. З точки зору феміністських авторок, у природному стані існує рівність між чоловіками та жінками, і лише у громадянському стані, внаслідок укладення суспільного договору, виникає нерівність

---

⁴ Hobbes, History, Politics, and Gender: A Conversation with Carol Pateman and Quentin Skinner. – P.31.

⁵ Ibid. P. 35.

та підпорядкування жінки чоловікові⁶. Це відрізняє Гоббса від інших «контрактаріїв» («contractarians») – прибічників теорії договірної виникнення держави.

Звернемось за підтвердженням до праць Т. Гоббса. Його політична система викладена у трьох трактатах: ранньому творі 1640 р. «Елементи закону» (або 'De Corpore Politico')⁷, написаному та вперше виданому в еміграції 1642 р. «De Cive» («Про громадянина») та, нарешті, у класичному «Левіафані» (1651 р.)⁹.

Суттєвою особливістю політичного вчення Гоббса є те, що в основі його побудови лежить, як наполягав сам Гоббс, «дедуктивний», чи геометричний, метод. Інакше кажучи, це метод логічних висновків. Згідно з цим методом Гоббс спочатку розглядає фізичну природу людини й доходить висновку про фізичну та розумову рівність людей від природи. Звідси походить концепція природного стану людей як «війни всіх проти всіх». Наступний етап – складання людьми суспільного договору, оскільки в природному стані життя кожного є у небезпеці. Нарешті третя ланка політичної системи Гоббса – перебування людей у громадянському стані та, відповідно, його теорія державного суверенітету.

Вибудовуючи крок за кроком свою політичну систему, Гоббс апелює перш за все до індивідуума, його пристрастей, розуму, його природного права на самозбереження, інших прав

---

⁶ Окрім вказаного вище, див.: Lloyd S. A. Power and Sexual Subordination in Hobbes's Political Theory // *Feminist Interpretation of Thomas Hobbes*. – P.47.

⁷ Hobbes Th. *De Corpore Politico, or the Elements of Law*. – The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury. Now first collected and edited by Sir William Molesworth. – London, 1840. – Vol. IV.

⁸ Вперше трактат був виданий латиною. Пізніше, у 1651 р., Гоббс переклав його англійською мовою та назвав «Philosophical Rudiments concerning Government and Society» // *The English Works of Thomas Hobbes*. – Vol. II. – 1841.

⁹ Hobbes Th. *Leviathan, or the Matter, Form and Power of the Commonwealth, Ecclesiastical and Civil* // *The English Works*. – 1839. – Vol. III.

та обов'язків. Дослідники неодноразово звертали увагу на індивідуалізм, який складає основу політичного вчення Гоббса та високий ступінь абстрактності цього вчення.¹⁰ Отже мислитель зазвичай не конкретизує, хто саме – чоловік, жінка чи дитина має природжене право чи укладає суспільний договір заради створення держави. Стаття індивідуума не була визначена через те, що не мала значення для «роботи» дедуктивного метода – гаранта несхибності усієї системи.

Здається, саме такі особливості політичного вчення Гоббса мали привернути до нього симпатії феміністок. Умовчання буває досить красномовним: якщо дивитись на Гоббса з позиції сьогодення, як це роблять авторки, то «люди», «всі», «кожний» його творів можна було б безперешкодно розповсюдити на жінок. Відсутність гендерної визначеності індивідуума у Гоббса виглядає сприятливою для апологета прав жінки.

Не можна сказати, що згадані обставини зовсім не були помічені феміністськими дослідницями, однак не вони опинилися у центрі уваги. Можливо, авторок дратувало слово «man», яке часто-густо використовує Гоббс, говорячи про природну рівність людей, суперництво між ними в природному стані тощо. Наприклад, «a right of every man to every thing», «contention between men by nature equal»¹¹, «war of all men against all men»¹², «war of every man against every man»¹³ тощо. Втім не викликає сумнівів, що у подібних контекстах «man» означає просто «людина».

Хоча Гоббс намагається показати людей у природному стані так, нібито вони виникли знезацька, «як гриби після

---

¹⁰ Див.: Немченко И. В. Индивидуализм в английской политической мысли первой половины XVII в. // Записки історичного факультету – Вип. 3. – Одеса, 1996. – С. 95-112.

¹¹ Hobbes Th. De Corpore Politico, or the Elements of Law. – Ch. II.11, 12.

¹² Hobbes Th. Philosophical Rudiments concerning Government and Society. – Ch. I. 12.

¹³ Hobbes Th. Leviathan. – Part I. – Ch. XIII // English Works. Vol. III, p. 113.

дошу», а сам природний стан як «війну кожного з кожним», йому не завжди вдається уникнути згадок про сім'ю та родинні відносини, і це не залишилось поза увагою авторів-феміністок. Не випадково до видання «Феміністка інтерпретація Томаса Гоббса» потрапила стаття Г. Шокета «Томас Гоббс про сім'ю та природний стан»¹⁴, вперше опублікована ще 1967р.

Гордон Шокет – видатний американський дослідник, відомий студіями з історії патерналістських ідей в європейській традиції політичної думки¹⁵. Прояви патерналізму він знаходить і в працях Томаса Гоббса, де той згадує родину і торкається відносин між батьками та дітьми. Цікаво, що Ненсі Хіршманн характеризує статтю Г. Шокета як першу сучасну феміністську розвідку, здійснену, як не дивно, чоловіком, коли до появи суто «феміністської політичної думки» залишалось ще кілька років.¹⁶

Залишивши сумнівний «фемінізм» Г. Шокета на розсуд феміністкам, звернемося до політичної спадщини Гоббса. Його перший політичний трактат «Елементи закону» (1640) вже містив сформовану в своїх головних компонентах політичну систему. «Елементи» та класичний твір Гоббса «Левіафан» розділяють 11 років, протягом яких Гоббс виявився напрочуд вірним своїм головним постулатам – концепціям природного стану, суспільного договору та державного суверенітету. В «Левіафані» вони постають в найбільш бездоганному вигляді, тоді як у попередніх роботах можна спостерігати деякі відхилення від абстрактної теорії. Це трапляється зокрема, коли Гоббс торкається предмету історії, а саме, далекого минулого людства.

Так, в «Елементах закону» та в «De Cive» Гоббс виокремлює такий різновид держави, як патріархальна, яка

---

¹⁴ Перша публікація: Schochet G. Thomas Hobbes on the Family and the State of Nature // *Political Science Quarterly*. – Vol. 82. – No 3, 1967. – P. 427–445.

¹⁵ Див. класичний твір Г. Шокета: *Patriarchalism in political thought: the authoritarian family and political speculation and attitudes especially in seventeenth-century England*. 1972.

¹⁶ *Feminist Interpretation of Thomas Hobbes*. – P. 125.

виникає на основі родини, а не шляхом суспільного договору. Ми читаємо в «Елементах закону», що у природному стані «Ціле, яке складається з батька і матері або обох, дітей та слуг, зветься сім'єю, де батько чи матір сім'ї є її сувереном, а решта, як діти, так і слуги, – підданцями»¹⁷. Якщо така родина збільшується і може себе захистити, вона стає патерналістським (paternal) королівством.

В «De Cive» Гоббс повторює, що велика сім'я – це королівство, а маленьке королівство – сім'я¹⁸. У цій же роботі мимохідь згадується, що до виникнення громадянського суспільства люди були поділені на сім'ї¹⁹. У «Левіафані» Гоббс вже не отожднює державу з великою родиною, держави виникають виключно шляхом складання суспільного договору.

Згадані розбіжності у політичних творах Гоббса становлять інтерес як для історика патріархальних ідей, яким є Г. Шокет, так і для феміністських авторок, тим більш, що у ХХ розділі «Левіафана» Гоббс спеціально звертається до проблеми родини підчас природного стану людства. Влада, – пише він, – здобувається двома шляхами – народженням та завоюванням. Влада родителя над своїми дітьми є владою батьківською, чи патріархальною («paternal»). «Оскільки, що стосується народження, то бог призначив чоловікові помічника, і завжди є двоє, що однаково є батьками»²⁰. Не слід приписувати батьківське право тільки чоловіку. «Бо не завжди є така різниця в силі чи мудрості, що це право може бути встановлено без війни»²¹.

У державі такі протиріччя вирішує закон, і частіше за все, але не завжди, на користь батька, бо в більшості випадків держави утворювалися батьками, а не матерями родин²². У

---

¹⁷ Hobbes Th. De Corpore Politico, or the Elements of Law. – P. 158.

¹⁸ Hobbes Th. Philosophical Rudiments concerning Government and Society. – P. 108.

¹⁹ Ibid. – P. 177.

²⁰ Hobbes Th. Leviathan. – P. 185.

²¹ Ibid. – P. 187.

²² Ibidem.

природному же стані немає законів стосовно шлюбу та виховання дітей, а є природний закон та природна схильність статей одної до одної та до їх дітей. В таких умовах, – вважає Гоббс, – батьки вирішують, кому буде належати влада над дитиною шляхом договору. Гоббс наводить приклад амазонок, які уклали договір з чоловіками сусідніх країн щодо дітей, яких народжували: хлопчиків повертали батькам, а дівчат амазонки залишали собі. Отже, їм належала влада над дівчатами.

Якщо ж контракту між батьками не відбувалося, влада над дітьми належала матері. Дитина зобов'язана життям своїй матері, яка її згодувала, і має слухатися її більш, ніж будь-кого іншого. Якщо ж жінка кине свою дитину напризволяще, а хтось інший вигодує її, влада над дитиною, за Гоббсом, належатиме тому, хто врятував дитину, бо «збереження життя є ціллю, заради якої одна людина стає підвладною (subject) іншій»²³. Нарешті, – завершує Гоббс цей дискурс, – якщо мати є підвладною батьку, то залежність від нього розповсюджується й на її дітей.

Вище ми виклали практично все, що має відношення до становища жінок у природному стані. Саме ці положення Гоббса дали підстави феміністським авторкам виділити його серед інших політичних мислителів XVII ст. Адже у Дж. Локка та С. Пуфендорфа жінка є залежною від чоловіка ще до виникнення держави. Наведені ж вище тези Гоббса тлумачаться як свідчення рівноправ'я жінок і чоловіків, адже у природному стані жінка може бути головою родини та мати владу над своїми нащадками. А якщо родина – це маленьке королівство, то жінка автоматично перетворюється на суверенного правителя.

Втім від «рівноправ'я» нічого не залишається, коли люди опиняються у громадянському стані. Перехід до нього, згідно Гоббсу та іншим «контрактаріям», здійснюється шляхом суспільного договору. Отже саме до цього концепту прикута увага феміністських авторок. С. Ллойд, Н. Хіршманн, Дж. Райт

---

²³ Ibid. – P. 188.

невтомно запитують: як це сталося, що жінка внаслідок суспільного договору потрапила у залежність, стала неповноправною та поневоленою? Як жінки опинилась підлеглими своїм чоловікам у громадянському стані? «Якщо підкорення жінок є результатом вільного договору, з якого дива жінки б уклали такий договір?»²⁴ та ін.

Докладна відповідь на ці питання існує, але вона належить не Гоббсу. Її було запропоновано К. Пейтмен у книзі «Sexual contract» і підтримано подальшими феміністськими авторками (отже наведені вище запитання є доволі риторичними).

Теорія суспільного договору виходить з того, що люди є рівними та вільними, це визвольна доктрина *par excellence*²⁵, – зазначає К. Пейтмен. Для того, щоб пояснити пригнічене становище жінки у громадянському суспільстві, Пейтмен запроваджує концепцію «статевого договору», який буцімто був складовою частиною первісного (*original*) контракту. Таким чином, «оригінальний» договір був, на її думку, «статевосоціальним (*sexual-social*) пактом», в результаті якого виник патріархальний соціальний устрій, тобто такий, при якому чоловіки панують над жінками. Свобода чоловіків та підкорення жінок були створені шляхом первісного договору²⁶. Втім звісток про нього в пам'яті людства не збереглося.

Зрозуміло, що концепція «статевосоціального договору» не має відношення до Т. Гоббса і є плодом феміністської політичної думки. Її представниці досить прагматично підходять до спадщини великого мислителя, беручи з неї те, що відповідає їх інтересам, і добудовуючи отримане на свій розсуд. Але – будемо справедливими – вони нас попереджали!

На захист феміністських авторок, якщо в цьому взагалі є потреба, зазначимо наступне. Теорія суспільного договору Томаса Гоббса чи будь-якого іншого мислителя XVII ст. є не менш абстрактною, ніж конструкція, створена К. Пейтмен.

---

²⁴ *Feminist Interpretation of Thomas Hobbes*. – P. 47, 48 etc.

²⁵ Pateman C. *Op.cit.* – P. 39.

²⁶ *Ibid.* – P. 2.

Так, у Гоббса рівні від природи люди, перебуваючи у природному стані «війни всіх проти всіх», заради самозбереження укладають – кожний з кожним – суспільний договір. Згідно з цим договором вони відмовляються від більшості своїх прав на користь того, хто стає сувереном, і залишають собі одне тільки невідчужуване право на самозбереження. Таким чином виникає держава, наділена суверенітетом – абсолютною та неподільною владою, славнозвісний Левіафан²⁷.

Абстрактність цієї теорії ще в XVII ст. надала багаточисельним критикам Гоббса²⁸ слушний матеріал для нападів. Так, роялістський мислитель Роберт Філмер, присвятив окрему роботу критиці гоббсівських концепцій природного стану та суспільного договору. У своїх «Спостереженнях відносно «Левіафана» містера Гоббса» Філмер вказує, що практичне здійснення суспільного договору «кожного з кожним» є неможливим, навіть якщо люди присвятили б все життя виключно тому, щоб «бігати туди – сюди заради укладання договору»²⁹. Людство, за Філмером, більш нагадує море, що постійно змінюється, де кожну хвилину хтось народжується, а хтось помирає. Теорія суспільного договору не спроможна дати відповідь на запитання, як весь народ міг зібратися разом для укладання договору, якщо хто-небудь був хворий, а дехто скульгавів. І як бути зі слугами, дітьми, жінками?³⁰

---

²⁷Hobbes Th. Leviathan.Ch. XVI. – P. 147, 151.

²⁸ Див.: Bowle J. Hobbes and His Critics: A Study in Seventeenth Century Constitutionalism. – L, 1951; Mints S. The Hunting of Leviathan: Seventeenth-Century Reactions to the Materialism and Moral Philosophy of Thomas Hobbes. –1962; Parkin J. Taming the Leviathan: The Reception of the Political and Religious Ideas of Thomas Hobbes in England, 1640–1700. – Cambridge University Press, New York, 2007.

²⁹Filmer R. Observations concerning the Original of Government upon Mr. Hobs his “Leviathan”... 1652 // Patriarcha and other political works of Sir Robert Filmer / Ed. by P. Laslett. – 1949. – P.169.

³⁰ Ibid.

Цікаво, що про гіпотетичну участь жінок в укладанні суспільного контракту згадав Роберт Філмер – мислитель, який є одним із стовпів патерналізму в англійській політичній думці XVII ст.³¹

Підведемо підсумки. Як можна було переконатися, феміністська політична думка багато у чому відрізняється від класичної. Феміністські авторки вміло сплітають положення політичної системи Гоббса та свої соціально-політичні сподівання, пов'язані із сучасним світом. Часом вони «домислюють» за Гоббса, продовжуючи його думку туди, куди вона не сягала. Так, вони ангажовані, але незмінно чесні. Їх погляд на історію політичної думки, упереджений, але гострий, дозволяє звернути увагу на ті аспекти, які не привертали її раніше. Хоча б на те, як напрочуд мало присутня гендерна проблематика в політичній спадщині Томаса Гоббса.

---

³¹ Див. Немченко И. В. Политические идеи Роберта Филмера // Проблемы Британской истории. – М., 1990. – С. 36–63; Роберт Филмер и Олджернон Сидней: адамитская теория под огнем критики // Древнее Причерноморье. – Вып. X. – Одесса, 2013. – С. 463–470.

Перелік скорочень

ВВ – Византийский временник

ДАОО – Державний архів Одеської області

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института

CLM 28800 – Codex Latinus Monacensis 28800 (Bayerische Staatsbibliothek, München).

CLP 7239 – Codex Latinus 7239 (Bibliothèque Nationale, Paris).

CQ – The Classical Quarterly

DOP – Dumbarton Oaks Papers

MPG – Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca / Ed. J.-P.

Migne.

TM – Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines

ЗМІСТ

Від редактора	3
Буйских С. Б. П. О. Карышковский – поэт милостью божьей	5
Волканов С. І. Образ Нікія у висвітленні Фукідіда	8
Стебеляк О. В. Філон Александрійський як історик (на матеріалі трактату «Життя Мойсея»)	19
Водько В. І. Інтерпретація поглядів Феодора Мопсуестійського в листі ієрархів вірменської церкви до Прокла, патріарха Константинопольського	33
Луговий О. М. Межі «Духовної сім'ї» та «деспотії» василевса ромеїв за матеріалами трактату «Про церемонії Двору»	42
Чепіженко В. В. Річард II в біблійних образах: спроба розвідки з політичного гебраїзму	94
Ціватий В. Г. Національні особливості інтелектуальної історії Франції доби класичного Середньовіччя: політико-дипломатичний та інституціональний контексти	106
Красножон А. В. Монкастро на мапі з Codex Latinus Parisinus 7239	118
Немченко І. В. Політичні концепції Томаса Гоббса під кутом зору феміністських дослідниць	134
Тоцький П. М. Ідея національної державності в політичних концепціях Рішельє та Б. Хмельницького	144
Майборода П. А. Ad memogram. Бібліографія А. Г. Готалова-Готліба (1866–1960) (до 150-річчя від народження)	154
Abstracts	184
Перелік скорочень	187